808.3-314.1:804.0

КОНТЕКСТ – УМОВА ФУНКЦІОНУВАННЯ СИНОНІМІЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ ОДНОКАТЕГОРІАЛЬНИХ ЛЕКСЕМ

Думашівський Я. Є., к.філол.н., доц.

Львівський державний фінансово-економічний інститут

Одним із основних напрямів лексикологічних досліджень є вивчення слова в його мовному оточенні (лексичній сполучуваності), у широких текстових фрагментах. Контекстуальна синонімія - один з найменш опрацьованих розділів синонімії. Пояснення таких її питань, як співвідношення контекстуального і словникового значень слова, а також відмінності між контекстуальними синонімами допоможе, значною мірою, кращому розумінню даної проблеми.

Сьогодні під терміном контекст розуміють різні за своєю природою мовні явища: лексичну, синтаксичну, фразеологічну сполучуваність слів тощо. З лінгвістичної точки зору контекст – це сукупність умов за яких однозначно з'ясовується зміст мовної одиниці; при цьому однозначність слід розуміти як вияв у заданих умовах лише однієї одиниці змісту мовної форми [2].

Труднощі, які виникають при розгляді синонімів як близьких чи подібних за значенням слів (напр., відбір найбільш відповідного з них) зникають у мовленнєвому вживанні. Потрапляючи у контекст, синонім втрачає деякі компоненти словникового значення і може набувати компонентів значення свого словникового аналога [4].

Дослідження контекстуальної синонімії вимагає уточнення поняття контекстуального і словникового значень слова. Словникове значення завжди закріплене у мові і зафіксоване у словнику; контекстуальне ж значення не закріплене у мові і виникає лише у певних ситуаціях, тобто лише за умови функціонування даної лексеми у тому чи іншому словесному оточені, тобто контексті. Отримавши його, слово може вступати у синонімічні зв'язки з тими словами і виразами, з якими у словниковому значенні воно не синонімізується.

Отже, якище контекстуальної синонімії базується набутті словом його нових контекстуальних значень. Слова будуть мати однакове лексичне значення у тому випадку, якщо вони характеризуватимуться спільною референтністю та ономасіологічною співвіднесеністю. В іншому разі вони матимуть хоч і подібні та все ж різні значення [5].

Значення контекстуального синоніма складається з двох частин: з його основного значення та значення його словникового відповідника. Саме друга його частина трансформує значення даного слова у контекстуальне. Процес реалізації контекстуального значення у мові передбачає, що перша його частина визначається із системи мови, а друга – з контексту. Причиною ж переходу контекстуального слова у словникове є те, що контекстуальне значення слова служить точнішому опису певного явища [7].

Як відомо, лексичне значення складається з окремих компонентів (сем). Одні з них є основними, інші – другорядними. Зокрема, у дієсловах руху основні компоненти є ті, які вказують на швидкість і напрямок руху, напр., aller – marcher, courir; venir – partir; voler – planer. У першому протиставленні дієслово aller відображає, звичайно, загальний характер дії і не вказує на швидкість руху об'єкта. Marcher і courir відповідно показують повільний та швидкий рухи. Так, у реченні l'ahlete va au finish зрозуміло, що спортмен дістається фінішної лінії, покладаючись лише на власні сили, тобто добігає або доходить… Замінивши aller на marcher або courir автор уточнює і характер руху, і вид спортивних змагань, про які йдеться: marcher au finish може легкоатлет-ходок (мається на увазі той, що займається спортивною ходьбою), courir au finish – стаєр чи спринтер.

З пари дієслів planer – voler перше означає повільно "пливти" у повітрі, ширяти і не вказує на швидкість як основну характеристику даного руху; друге ж навпаки, передає швидкі параметри повітроплавання, напр.:

en exйcutant des figures extra compliquйes, les pilotes planaient dans le ciel comme des oiseaux та les pilotes volaient a qui arrivera le premier. У даній парі лексем з одним дієсловом можуть вживатися прислівники vite /voler/, з іншим - lentement, posйment /planer/ тощо. Для дієслів partir – venir основним є не швидкість, а напрям руху до або від мовця.

Однак, дані компоненти значень характеризують лише певну дієслів – дієслів руху. Такі компоненти також відображені у відповідних віддієслівних іменниках, напр.:

Une course lente /rapide/;

Une marche lente /rapide/;

Un vol marche lente /rapide/.

На підставі цього можна припустити, що кожній частині мови, кожній лексико-семантичній групі слів притаманні свої особливі та неповторні компоненти значень.

Значення одного слова містить більше компонентів, іншого - менше. Тут можна встановити таку залежність: чим менше компонентів у значенні слова, тим загальнішим є це значення, тобто тим біднішим його об'єм, а отже - його зміст. І навпаки, чим більше у даному значенні значеннєвих компонентів, тим детальніша характеристика предмета чи явища, відображеного у слові. Отже, тим багатшим буде його зміст і більшим його об'єм. Тобто, без існування слів з найзагальнішою характеристикою не можуть існувати слова, які уточннюють її [6].

Словникові синоніми характеризують один предмет або явище з різних сторін. Контекстуальні ж синоніми базуються на інших принципах. Контекстуальна синонімія виникає завжди на основі зміни значення синоніма - такого процесу, коли поряд із контекстуальним значенням слова усвідомлюється словникове значення його аналога.

Отже, підсумовуючи, можна стверджувати, що: 1) контекстуальне значення слова - це значення, набуте в контексті і не закріплене у мовній системі; 2) слово з контекстуальним значенням має словниковий синонім; 3) словниковий синонім - більш автономний, ніж контекстуальний, значення якого буде зрозумілим лише за наявності словникового еквівалента [5].

Проте, використання контексту для дослідження лексемних синонімічних відносин є недостатнім. У багатьох випадках застосування контекстів відбувається лише для підтвердження близькості значень зіставлюваних слів. У вивченні синонімів та, найголовніше, значеннєвих відмінностей між ними особливої ваги набувають такі контексти, в яких слова не можуть вживатися одне замість іншого, тобто перевага надається одному з них.

Розкриттю смислових відмінностей між синонімами допомагає їх різне контекстуальне вживання, а також можливість заміни у тому ж таки контексті одного синоніма іншим. Для прикладу візьмемо синонімічний ряд французьких дієслівних лексем faire, confectionner, fabriquer, bricoler, travailler [12]. Дані синоніми мають спільне значення "затрачати зусилля на створення, виготовлення чогось". Найширші лексико-семантичні зв'язки спостерігаються у дієслова faire. Ця домінанта може сполучатися з будь-яким іменником, що позначає предмет, який створюється затратою зусиль і праці. Дієслово faire може замінити будь-який свій синонім у будь-якому контексті, тоді як зворотня заміна можлива не завжди. Це свідчить про певні обмеження у вживанні решти дієслів порівняно з дієсловом faire. Тому, щоб зрозуміти особливості вживання слів confectionner, fabriquer, bricoler, travailler потрібно порівнювати їх вживання із вживанням дієслова faire. Confectionner і fabriquer, на відміну від дієслова розмовного стилю bricoler вживаються лише з іменниками, що означають предмети і речі, які виробляються для продажу або з якоюсь іншою метою, найчастіше машинним способом, наприклад, fabriquer des livres n'est pas moins indispensable que de fabriquer du pain. Ce keeper mexicain s'est confectionné le T-shirt lui-mème [11]. У даному випадку синонімом цих двох дієслів може бути дієслово produire. Крім того, слід звернути увагу також на можливість взаємозаміни розглядуваних дієслівних лексем (fabriquer і confectionner) без значного порушення змісту речень.

Дієслово travailler сполучається з іменниками, котрі означають речі, на які затрачається корисна і продуктивна праця.

Значення дієслова travailler може конкретизуватися залежно від професії. Так, у середовищі робітників дане дієслово означає "виробити певний тип продукції за допомогою верстатів та фізичної праці", у середовищі селян - "обробляти землю", у спортивній термінології - "відпрацьовувати певний тип спортивних вправ, доводячи його до досконалості".

Як бачимо, відмінності у вживанні дієслів faire, confectionner, fabriquer, bricoler, travailler пов'язані з відмінностями у характері позначуваної ними дії, а також у характері предметів, на які ця дія спрямована.

Отже, лише дієслово faire відповідає тому широкому значенню, яке подається як загальне для всього ряду. Інші ж синоніми означають лише просту цілеспрямовану, спеціалізовану дію.

Речення як мінімальний відрізок мовлення можна назвати мікроконтекстом, межі абзацу створюють макроконтекст. Найпростішою і найуніверсальнішою ознакою визначення непридатності певного значення слова є його тематична ознака або тематичний контекст. Основна його характеристика - це однотипність тексту. Отже, тематичним контекстом вважається необмежений абзацом цілий текст.

Визначаючи справжнє значення слова в умовах макроконтексту, "хибність" варіантів значення встановлюється шляхом визначення абсурдності усього абзацу. Проте, найпоширенішим способом

визначення значення слова у контексті є використання мікроконтексту, тобто визначення значення за змістом усього речення: Basile Boli bataille, retient une larme puis débite d'un trait cette phrase, pure et belle comme son coup de tète... [10]. У даному випадку реалізується не словникове, а контекстуальне, специфічне значення даного дієслова - "видавати" речення. Отже, сукупність мовленнєвих умов (контекст) може бути розшифрована лише у процесі формування точного змісту усього речення.

Не важко зрозуміти, чому при відборі синонімів не можна не враховувати контекст; справді, факт вибору одного слова і відкидання іншого визначається саме контекстом, хоч ми про нього і зовсім не думаємо. Ми підсвідомо підставляємо ці слова у текст на місце певного слова і включаємо їх у наш синонімічний ряд або відкидаємо, залежно від можливості заміни без спотворювання загального змісту тексту. Отже, якщо у даному тексті одну мовну одиницю можна замінити іншою, не порушуючи сталості значення і не допускаючи порушення мовних норм, то така взаємозаміна пояснюється як близькістю між цими словами, так і властивими кожному з них особливими значеннєвими відтінками.

Питання взаємодії слова і контексту принципово важливе саме у зв'язку з особливою інтерпретацією поняття відносності лексичного значення слова, а також у зв'язку з думкою про контекст як вирішальний фактор не лише уточнення, але й утворення значень мовних одиниць, які реалізуються у мовленнєвому спілкуванні. Відповідно до поглядів французького лінгвіста П. Гіро, значення кожного слова визначається сумою його зв'язків, а не тим відображенням, носієм якого воно є [9]. Висновки, до яких приходять вчені відносно релятивного характеру лексичного значення слова пояснюються частково як об'єктивними, так і суб'єктивними факторами, серед яких - переважання у системі мови полісемантичних слів, а також надання переваги мовцем словам з афективним змістом і широким понятійним об'ємом [5].

Розгляд лексичного значення слова як чисто відносної величини, що повністю залежить від умов вживання та від тих зв'язків, у яких перебуває слово з іншими словами, може навести на думку, що поза контекстом слово - повна абстракція. Перебільшення ролі контексту призводить і до інших крайностей: поза увагою залишається узагальнююча природа слова, тобто на задній план відходить характер зв'язків між його значеннями. Тому, вважати контекст єдиною і вирішальною умовою утворення значення слова - означає погодитися з думкою, що об'єднання слів у тексті може бути лише випадковим [8, 157].

Однак, навіть з позицій теорії відносності можна довести самостійний характер значення слова. Значення слова у системі мови не втрачає своєї самостійності, а лише ускладнюється в результаті взаємодії із значеннями інших слів [3, 112]. А без стійкості, самостійності не можна говорити і про відносність. Контекст якраз і підкреслює взаємозв'язок відносного та самостійного [4].

У контексті, як правило, слово, актуалізуючи одне із своїх значень, перестає бути багатозначним. Актуалізуючись у контексті, слово часом отримує специфічне значення, яке не характерне для нього на рівні мови. Контекст, справді, у багатьох відношеннях забезпечує функціонування багатозначного слова. У цьому плані він є і засобом його актуалізації. Так, у реченні Tous les joueurs, mème Sausé avec qui il s'accroche souvent, lui rendent hommage...[11] дієслово s'accrocher набуває незвичного для себе контекстуального значення "зчепитися", замінюючи тим самим дієслова se battre, se quereller, se brouiller. Словникове ж його значення - "чіплятися за, приставати, надоїдати". Характерним є те, що поза контекстом названі дієслова не синонімізуються.

Питання про синонімію ускладнюється ще й тим, що у зв'язному контексті часто вживаються у синонімічному сенсі слова і словосполучення, які поза даним контекстом важко уявити синонімами. Будь-яке пояснення тонкощів їх вживання не має сенсу, якщо досліджувані слова чи вирази не згруповані навколо певного, що виражає основний, спільний для всіх синонімів зміст у найбільш об'єктивній і найменш емоційній формі.

Між словами, які вступають у синонімічні зв'язки і контекстом існує певна внутрішня залежність: чим ближчі за значенням слова, тим менша роль контексту і, навпаки, чим більші семантичні розходженням між ними, тим більшого значення набуває контекст, який, ніби нейтралізує ці відмінності у даному вживанні і одночасно реалізує синонімічний потенціал даного слова. Так, з речення Son visage fatigué s'épanouit quand il imagine le retour triomphal à l'aéroport... [11] стало зрозуміло, що розцвітати можуть не лише квіти. Тобто, дієслово s'épanouire слугує кращому вираженню емоційного стану людини, ніж такі дієслова як sourir, briller тощо.

Контекст має особливо велике значення для семантичного функціонування багатозначного дієслова. Проблема слова і контексту показує важливість комплексного підходу до вивчення дієслів з урахуванням їх семантико-граматичних особливостей та синтаксичного вживання, оскільки у дієслові більше, ніж в інших частинах мови взаємодіють лексичне та граматичне значення [7]. У такому разі по-іншому визначатиметься і функція контексту, яка полягає в уточненні смислу слова, а не у визначенні та створенні його кожен раз заново.

Одним із шляхів вивчення синонімії є перехід від контексту до лексичного

узагальнення, тобто до системи мови. Це дає можливість досліджувати мовну одиницю у динаміці, у мовному процесі. Поза контекстом неможливе здійснення експресивно-комунікативної функції мови, оскільки однозначність мовної форми можлива лише у заданих умовах і реалізується тільки в одній конкретній текстуальній побудові.

ЛІТЕРАТУРА

1. Амосова Н.А. Основы английской фразеологии. Л., 1963;
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966;
3. Будагов Р.А. Борьба идей и направлений в языкознании нашего времени. М., 1978;
4. Винокур Т.Г. Синонимия и контекст // Вопросы культури речи. Вып. 5. М., 1964;
5. Гак В.Г. Сопоставительная лексикология. М., 1977;
6. Ткаченко О.О. З досвіду дослідження синонімії французьких дієслів у соціальному контексті // Мовознавство. 1989. №4;
7. Уфимцева А.А. Типы словесных знаков. М., 1974;
8. Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики. М. 1973;
9. Guiraud P. La sémantique. P., 1972;
10. Libération, 27. 05. 93;
11. Libération, 28. 05. 93;
12. Robert P. Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française. P., 1992.